

# Traumatijd

Peter Vermeersch



Wie Camiel is weet ik niet, maar de man helemaal rechts, daar waar de foto vervaagt, de man met die schijnbaar zelfverzekerde pose en die glimlach, ken ik wel. Hij heet Léon.

Het moet in het voorjaar van 1987 zijn geweest dat ik Léon bezocht. Ik nam de trots van mijn tienerkamer mee, een onpraktisch grote cassette-recorder, zette hem op mijn bagagedrager en fietste langs de bosrand, voorbij de kapel en enkele weilanden – een landschap van scheve prikkeldraadomheiningen – naar het huis van mijn grootouders, waar Léon op mij wachtte.

Het is dezelfde plek waar je nu aangelegde tuinen en manegepaarden vindt, maar tot ongeveer het einde van de jaren tachtig was dit een achtergebleven gebied, net buiten de verkaveling. Een idylle kun je zeggen, maar dan met ruwe trekken. Ik herinner me hoe ik als kind keek naar de kleine stukjes stro die aan de natte laarzen van een slachter kleefden, de witte kom voor het opvangen van het varkensbloed en de ladder met het karkas. De paar boerenfamilies die er nog waren, hadden niet meer dan enkele akkers en weiden, een klein roggeveld, wat varkens of geiten, en hooguit vijftien melkkoeien. Dit waren de overblijvers die Léon deden denken aan zijn eigen kindertijd, die toen al bijna een eeuw voorbij was.

Een kleine eeuw geleden geboren zijn, dat was in mijn vijftienjarige ogen niets minder dan een atletische prestatie, en misschien vond hij dat zelf ook wel want op de geluidsopname die ik nu nog heb zegt hij met nadruk: 'Ik ben geboren op de eerste januari 1893.'

In onze familie genoot hij een soort heldenstatus, om diverse redenen. In de vroege jaren twintig had hij de Spaanse griep doorstaan. Hij had ook tbc overleefd, ergens in de jaren vijftig. Een jaar lang was hij toen van huis

weg geweest, in afzondering in een sanatorium, en het had hem uiteindelijk een long gekost, maar hij had het gehaald. Diezelfde taaiheid tilde hem ook voorbij zijn negende decennium. Op die dag, nieuwjaarsdag 1983, lag hij op bed in een slaapkamer op de eerste verdieping in het huis van mijn groottante. Op sterven, werd gezegd. Hij wou er niet meer uit, en in weerwil van de opinie van de huisdokter zagen mijn familieleden in die weigering het voorteken van een nakende dood. De familie was samengekomen om Nieuwjaar te vieren, en er moet zoals altijd confituurtaart en sterkedrank bij de koffie zijn geserveerd, maar de kussen op de wangen waren zonder hoop (nieuwjaarsdag was de enige dag van het jaar waarop in dit West-Vlaamse dorp familieleden elkaar kusten, en ook de enige dag dat ik likeurpralines at die leken te bloeden in mijn mond als ik erop beet). De volgende dag, toen gelukwensen niet meer aan de orde waren en de cognac en speelkaarten weer waren opgeborgen, zat Léon monter beneden, in een zachte stoel, op de plaid, een sigaar te roken – haastig, zo leek het, met korte trekjes. Hij rookte maar één keer per jaar, en nooit rustig, wegens slechts die ene long.

Hij was van zijn omgeving afhankelijk geworden, deze overlever, maar niet zo afhankelijk dat hij naar een bejaardentehuis moest. Dat woord was gangbaar toen, een 'bejaardentehuis', maar in zijn taal klonk het heftiger: een 'oudemannenhuus' – en naar zo'n oudemannenhuus dus wilde hij niet vanwege de aanwezigheid van precies die oude mannen. Liever zwierf hij van dochter tot dochter. Wat evenzeer een held van hem maakte want zo'n seminomadisch bestaan hoorde bij een geslaagd leven: ooit had hij voor zijn kinderen gezorgd, nu zorgden ze voor hem. Nochtans zou zijn leven, en deze oude dag, qua heldendom niet zoveel hebben betekend zonder die ene ervaring die dat hele normale leven min of meer omgordde: het feit dat hij het absolute abnormale had meegemaakt. In 1914. In de loopgraven bij Diksmuide.

Dat is ook wat deze foto toont. De oorlog. Of beter: wat er net aan voorafging. Elke mobilisatie kenmerkt zich door visioenen van triomf, en op dit beeld lijkt de nachtmerrie nog veraf, al twijfel ik wel of er iets van oorlogsenthusiasme van deze gezichten valt af te lezen. Misschien is het juist onzekerheid en angst? Léon poseert hier met zijn bataljon. De foto is vermoedelijk in Etterbeek genomen, begin augustus 1914. 'Leve de groep van Camiel' is met krijt op een bordje geschreven waarop je ook nog een waas van uitgeveegde letters kunt zien: een palimpsest van overmoed en lotsaanvaarding. Op de achtergrond staat een trein, vermoedelijk dezelfde waarmee ze naar het front zullen vertrekken om daar al dan niet te sneuvelen. Ik liet dit onlangs aan een Amerikaanse Irakveteraan zien. 'Oh. What a beautiful picture!' zei hij. Ik vroeg me achteraf af wat Léon van die appreciatie zou hebben gedacht.

\*

Vanwege zijn oorlogservaringen kreeg Léon in de laatste jaren van zijn leven wel eens historici en studenten geschiedenis over de vloer die hem interviewden. Ze deden aan oral history, en wilden dan weten hoe het leven aan het front was geweest. Waar bevond Léon zich precies in dat nogal ouderwetse veldleger van liniesoldaten, karabiniers, grenadiers en jagers te voet? Waren er inderdaad taalproblemen in het Belgische leger geweest? Had ook hij gepraat met de Duitse soldaten, die ene keer met kerstmis? Hoe overleefde je de modder? Had hij ooit schotwonden opgelopen? Of infecties aan de voeten, die beruchte ‘trench foot’?

Zijn antwoorden waren vaak nogal militair van aard. Op het cassetbandje hoor ik een soldaat die ruim zeventig jaar na de gebeurtenissen nog zo precies mogelijk rapporteert wat de feiten zijn – met dispatches die bol staan van de data, geografische locaties van de ellende, en inschattingen van de oorlogsschade. Dat alles in onversneden en vaak gemurmeld West-Vlaams. Hij heeft het over grote verliezen bij Mechelen en Hofstade op 25 en 26 augustus. Hij somt de plekken op waar zijn regiment zich moest terugtrekken: Sint-Amandsberg, Lochristi, Harelbeke. De ene terugtrekking volgde op de andere, enkel onderbroken door fases van verlies. Tot ze uiteindelijk helemaal tot het westen waren teruggedrongen, tot de regio van Pervijze en Stuivekenskerke en nog wat van die tragische dorpen die hij als zijn thuisstreek beschouwde, waar ze bijvoorbeeld een gracht met kasseien hadden versterkt en waarachter ze zich verscholen en naar de vijand schoten tot ineens hun kogels op waren en er geen nieuwe werden geleverd. Demeyer, De Clerck, Parmentier, Carette: hij somt de namen van deze mannen op alsof ze nog leven. Hij heeft het over hoe ze zich achter de berm van de spoorweg verstopten. Hij heeft het over gewonden die hij heeft moeten achterlaten. Hij herinnert zich precies wie waar werd neergeschoten en welke kameraad hij onderweg moest helpen begraven.

Voor hem was de volgorde blijkbaar helder, maar voor mij hield de opsomming weinig steek. Ik kende de militaire geschiedenis van die eerste maanden van de oorlog niet goed genoeg. De namen van generaals, luitenanten en commandanten verstond ik nauwelijks en onthield ik niet. Ook de plaatsnamen verwarden mij. Dit was een kluwen van steeds meer van hetzelfde, steeds die achterwaartse troepenbewegingen, telkens dat kruipen over randen en loopgraven, die beschietingen, dat graven en bivakkeren, en altijd weer die doden. Die taferelen voelden erg ver van de huidige tijd en de kamer waarin we ons bevonden. Ik herinner me het getik van de houten wandklok toen hij even zweeg. Bij het overeind komen, omknelde zijn benige hand zijn wandelstok.

Hoe verwarrend, absurd en verschrikkelijk het allemaal ook was, ik had niet het gevoel dat hij in de chaos van het verhaal, of in de treurnis ervan, verdwaalde. Was dat dankzij zijn inzicht in de gebeurtenissen, en zijn acceptatie ervan, of was dat vertellen een broos laagje waaronder de

totale ontregeling verborgen lag? Tot die diepere gronden had ik in elk geval geen toegang, en dat lag ongetwijfeld aan mij. Natalia Ginzburg schreef ooit: ‘Iedereen die huizen heeft zien instorten weet maar al te goed hoe breekbaar vazen met bloemen, schilderijen en witte muren echt zijn.’ Ik had nog nooit huizen zien instorten of bominslagen meegemaakt, de klok in de woonkamer leek eeuwig te zullen tikken. Niet dat ik niet onder de indruk was van Léons verhaal, ik kon me alleen de rauwe werkelijkheid ervan niet zo goed voorstellen. Het zou ook nog jaren duren vooraleer ik mensen van mijn leeftijd zou ontmoeten die daadwerkelijk oorlogsgeweld hadden meegemaakt. In voormalig Joegoslavië, bijvoorbeeld. Dan kwam het dichtbij. Bij Léon voelde het als kijken naar iets in de verte.

Soms dwaalden mijn gedachten af. Ik herinner mij dat zijn ouderwetse dialectwoorden mij intrigeerden. Wanneer hij het had over beschietingen langs weerszijden van de ijzerweg, bleef mijn aandacht hangen bij het woord ‘ijzerweg’. Hij vertelde dat hij achter het front voor het eerst van zijn leven een ‘inktpotlood’ had gezien. De Eerste Wereldoorlog zou een hoogtechnologische aangelegenheid worden – in sneltempo leerde de wereld machinegeweren, tanks en oorlogsvliegtuigen kennen – maar Léon herinnerde zich ook het inktpotlood. Een woord als een archeologische vondst. Maar wat was eigenlijk een inktpotlood? Ik vroeg het hem niet, ik wilde hem niet onderbreken. Ik zat naast hem met mijn cassetrecorder en bekeek hem: een in zichzelf gekeerde figuur die af en toe rochelde. Beheerst vertellend. Kwetsbaar oud.

Ik heb vandaag een beter beeld van het traject van de verliezen waarover hij sprak. Ik kan me ook beter voorstellen hoe reëel het lijden was, zowel tijdens de oorlog als in de jaren daarna. Modernere wapens hebben de manier van oorlog voeren sterk veranderd, maar niet de pijn, die is dezelfde, net zoals het geschreeuw van gewonden, of het uitzicht van steden die tot puin zijn herschapen. Als ik nu, in 2022, naar dit cassettebandje luister, denk ik daaraan.

Ik herinner me nu ook de andere familie verhalen over hem beter. Over de tijd ná de oorlog, toen hij met Emma was getrouwd. Het kleine landbouwgezin zou uiteindelijk vijf dochters tellen die allemaal meewerkten op het land en in de keuken. ’s Avonds liet hij zijn dochters zijn voeten wassen – het lijkt een beeld voor een kitscherig schilderijtje, maar zo ging het verhaal. Pas later besefte ik: inderdaad, wellicht had hij letsels opgelopen in de vrieskou en de modder. Loopgraafvoeten, dan toch.

Hij was overigens lang niet altijd in de stemming om over de oorlog te praten, ook niet in de jaren tachtig toen hij niets anders te doen had dan bij mijn grootmoeder en groottantes op de sofa zitten. En het omgekeerde was ook waar: soms begon hij erover terwijl niemand om hem heen het verwachtte. Opeens was het weer 1914, op een ochtend in het volle licht van de lente vlamde de verschrikking op, mijn grootmoeder dweilde de vloer. Dan bleef hij er opeens wel in vasthangen, en brak hij, terwijl mijn

grootmoeder – een sterke boerin die graag werkte – dan maar bleef dweilen, want andere oplossingen waren er niet.

In zijn roman *Zachtjes stroomt de Una* (2017) beschrijft de Bosnische ex-militair en dichter Faruk Šehić hoe een granaatscherf in een boom langzaam wordt ingekapseld door het aangroeiende hout. De scherf wordt onzichtbaar maar verdwijnt niet. De naoorlogse mentale staat hoeft niet altijd gepaard te gaan met een starende blik, angstaanvallen of hallucinaties. Het hoofd – zijn hoofd – kon lijfelijke sporen van geweld hebben genegeerd en weggestopt. Ingekapseld. Soms belandde iemand weer in de ‘traumatijd’: je lichaam was achtergebleven in de periode waarover je vertelde. Of erger nog: in de tijd waarover je zweeg.

Léon had in elk geval genoeg meegemaakt dat niet in woorden viel te vatten. Hij zweeg ook veel. In zijn laatste levensjaren moet hij vaker hebben nagedacht over die merkwaardige mengeling van ongeluk en geluk. Hij was oud geworden, maar moest je dat geluk noemen? Dat was een vraag die je alleen zwijgend kon beantwoorden. Léon had de gruwel overleefd, maar allicht leefde de gruwel verder in hem. Nu ik opnieuw naar hem luister, ontwaar ik het ook, maar dan tussen de lijnen. Op het cassettebandje vertelt hij hoe hij in de loopgraven eens de natte aarde uit zijn oog wreef die er tijdens een beschieting op was gespat. Hij keek opzij. De man vlak naast hem was dood. Een Waal, zegt hij, een man van wie hij de uitdrukkingen ‘il fait froid’ en ‘demain matin’ had geleerd.

\*

Ik probeer hem nu in mijn hoofd te reconstrueren. Ik tracht hem te zien als de gehele mens die hij was, al is het materiaal waarmee ik het moet doen schaars. Emoties ontbreken grotendeels in zijn getuigenissen, en het verslag op het bandje eindigt ook abrupt in 1915, met zijn krijgsgevangenschap. In zijn interviews heeft hij het ook even over de rustperiodes gehad, en over het armoedige leven van de frontsoldaten achter de linies, en dat zijn glimpen van een breder bestaan. Maar daarna is er opeens niets meer. Niets over die krijgsgevangenschap – misschien vroeg niemand ernaar, misschien vond hij het zelf het vertellen niet waard in het licht van de spectaculaire oorlogsmaanden. De rest van de oorlog is er ook niet meer. Het hele leven daarna is verschrompeld tot het heden: alleen hij en zijn oorlogservaringen, nu, in die stoel bij de klok.

Ik herinner me familieverhalen over Léons terugkeer naar zijn ouderlijk huis net na de oorlog. Snippers van verhalen zijn het, in mijn kindertijd opgepikt uit gesprekken onder volwassenen. Op basis daarvan tracht ik mij een beeld te vormen van hem in zijn vroege naoorlogse jaren. Hij was de man die van jongsaf al lichtjes gebogen liep, een kenmerk dat meer uitgesproken werd in zijn latere jaren, alsof hij permanent over iets nadacht. Hij boog zijn hoofd nog dieper voorover wanneer hij at. Zijn blik, als hij weer

opkeek, verried onophoudelijke alertheid. Die trekken moet hij al hebben gehad toen hij in 1918 terugkeerde naar het ouderlijk huis, waar toen niemand op hem wachtte. Moederloos was hij al sinds zijn zevende. Zijn zus had hem brieven gestuurd over de verslechterende gezondheid van zijn vader. Hij had gehoopt op tijd terug te zijn om hem minstens nog één keer te zien. Het bericht van zijn overlijden moet hem in april 1918 in Duitsland hebben bereikt, en toen hij enkele maanden later aankwam trof hij het huis min of meer aan zoals hij het vijf jaar daarvoor had verlaten. Dit is het beeldfragment dat bij dit familieverhaal hoort: hij opent het hek, loopt het lege erf op. In de stal en in de wei is geen vee te bespeuren. De hond loopt naar hem toe en springt op. Hij hurkt neer en aait hem stevig over de kop. Geen boerderij meer, geen vader meer, enkel nog de hond.

De in 1892 geboren Walter Benjamin, een tijdgenoot van Léon, schreef ooit over het onvermogen van degenen die de Eerste Wereldoorlog meemaakten om grip te krijgen op de gebeurtenissen. Verstomming was het resultaat. Ze waren niet rijker maar juist armer aan ervaring van het slagveld teruggekeerd, schrijft Benjamin. Er viel geen verhaal meer van te maken en dus verbrokkelde de ervaring. Het lijkt nu wel alsof dit cassettebandje toch nog een late poging was om iets van die chaos mededeelbaar te maken – en om zo opnieuw rijker te worden aan ervaring. Alles wat na de oorlog kwam was dan weer zodanig ‘het gewone leven’ dat precies dat geen bijzondere aandacht meer kreeg.

\*

Ik vraag me af hoe het kan dat hij de rest van zijn leven zonder enige therapie is doorgekomen. ‘There he sat, killed but alive’, schrijft Ted Hughes over zijn ‘post-war father’ (ook een tijdgenoot, geboren in 1894). Zo zie ik Léon niet in mijn herinnering. Hij leefde met het bewustzijn dat hij aan wreedheden had moeten deelnemen, maar blijkbaar had dat besef hem niet verwoest. Over het meeste van wat hij meemaakte weet ik niets, en het valt ook niet meer te achterhalen. Ik moet mij behelpen met een kort feitenrelaas van een man van in de negentig die iets vertelt over de moordelij (zijn woord) die hij als vroege twintiger heeft gezien, en waarin hij enkele maanden was meegesleurd. En in dat feitenrelaas zit de ware informatie misschien wel onder de oppervlakte.

Er is een bepaald moment in zijn verslag dat mij altijd erg is blijven intrigeren.. Een beeld dat een gevoel van hem opeens wel haarscherp, rechtstreeks en rauw lijkt te vatten. Het gaat over 1 november 1914, Allerheiligen. Hij vertelt hoe hij het front verliet na twee volle weken in de verdedigingslinies tegen een grote Duitse aanval te hebben gezeten, een fase van de oorlog die de Slag om de IJzer zal worden genoemd. Die gevechten eindigden na de onderwaterzetting die het front min of meer vastlegde.

Die dag arriveerde hij samen met enkele andere soldaten te voet in Alveringem, een dorp een eind achter de linies waar het rustig was gebleven. Het was ochtend, het regende en de dorpingen gingen naar de mis. Zo klinkt het letterlijk in de opname: 'Ik weet het nog goed, het was Allerheiligen, het regende, met de paraplu trokken de mensen naar de kerk, en wij kwamen uit de Slag van de IJzer.'

Ik heb me altijd de vervreemding voorgesteld waaraan dit tafereel uitdrukking lijkt te geven. Dat scherpe contrast tussen burgers en soldaten, en het plotse inzicht dat zo'n toevallige ontmoeting opeens moet hebben veroorzaakt: hoe waanzinnig was dit alles eigenlijk? Het zit hem ook in het weer: een grijze herfstdag, alles is nat en modderig, zelfs de lucht. Léon en andere frontsoldaten (ik stel me de mannen van de foto met Camiel voor) zijn doorweekt en rillen in de kille en vermoeide grijsheid van die dag. De dorpsbewoners zijn deftig en warm gekleed. Zondagse pakken en dassen. Even verderop liggen de soldaten onder vuur en zij schuilen onder zwarte paraplu's.

Het beeld moest ik bijstellen toen ik onlangs het oorlogsdagboek van Stijn Streuvels erop nasloeg. Op 1 november 1914 schrijft hij: 't prachtigste zomerweer dat men dromen kan.' En: 'De zonnigheid ligt gespreid over rijke herfstkleuren!' Kon Léon zich dat verkeerd hebben herinnerd? Ik keek het na bij Karel Van de Woestijne die ook een 'Dagboek van den oorlog' bijhield: 'Heel den dag is het een echt zomerweer geweest, veel te mooi feitelijk. De lucht wemelde van klokkengelui, dat haast feestelijk scheen. 't Is of wij in een verkeerde wereld leefden.'

Was het nu een koude regendag geweest of een zomerse herfst? Het is maar een detail natuurlijk, en als ik wilde kon ik de waarheid makkelijk achterhalen in historische weeroverzichten op internet, maar daar ging het mij niet zozeer om. Eerder om hoe ik luisterde naar Léons verslag: ontglipte mij dan toch misschien de essentie? Toen ik Streuvels en Van De Woestijne had weggezet, overviel mij in zijn volheid opnieuw die grotere vraag: wie was Léon eigenlijk? Wie was die overgrootvader op dat cassettebandje met wie ik had gesproken en al jaren niet meer kan spreken maar met wie ik toch ergens een band heb?

Ze leefden natuurlijk in een verkeerde wereld, Streuvels en Van de Woestijne. En Léon dus ook, maar misschien op een andere manier. In de jaren tachtig was hij daar nog steeds. Dat zorgde voor een ander perspectief op het verleden. Wellicht moet ik het zo zien: Léon schetste niet alleen de gebeurtenis zelf. Hij beschreef hoe hij datgene wat in 1914 was gebeurd in 1987 beleefde.

\*

Wie Camiel is weet ik niet. Misschien mag ik ook niet zeggen dat ik Léon ken. Ik fietste naar huis met mijn cassette recorder en had niet het gevoel dat ik erg veel had bijgeleerd over de oorlog behalve wat ik al wist: dat een van mijn overgrootvaders een oud-strijder was geweest en verschrikkingen had gezien. Ik was achteraf van plan geweest enkele data en locaties te checken in de geschiedenisafdeling van de stadsbibliotheek maar ik weet niet zeker of ik dat toen heb gedaan.

Hij was vierennegentig toen ik hem interviewde maar met wie sprak ik – de oude of de jonge Léon? De soldaat of de overgrootvader?

Zijn emoties ontglipten me, zoveel was zeker. Vermoedelijk ontglipte ik hem ook. Hij zag me vaker, maar hij vroeg nooit naar de wereld waarin ik leefde. Terwijl we ons, op een bepaalde manier, niet eens zo ver van elkaar bevonden. De Léon van de foto was bijna zo jong als ik op het moment dat ik hem interviewde. Hij eenentwintig en ik vijftien. Een te overbruggen verschil.

Iedereen ontglipt uiteindelijk iedereen – in het licht daarvan koester ik dan maar wat er wel nog is, onder meer het besef dat onze levens elkaar hebben overlapt. Hij stierf in 1988. In totaal zestien jaar beslaat de deelverzameling van onze twee levens. Het grootste deel daarvan zal onbekend blijven. Van het abnormale dat zijn leven omgordde weet ik een beetje, al weet ik ook dat het leeuwendeel daarvan niet te kennen is. Het gewone leven bleef verder onverteld. Had ik hem toen vaker moeten interviewen? Ik had dat interviewen ook kunnen nalaten en in stilte met hem een sigaar kunnen roken, hij met zijn ene long en ik met mijn veel te jonge, intacte longen. Zou dat eigenaardig zijn geweest? Ik had misschien met hem uit het raam moeten kijken naar de bosrand die hem deed denken aan het landschap van zijn jeugd. Had ik zijn voeten moeten wassen? Dat zijn onrustige gedachten. Troostend is de gedachte dat er in de loop van zijn turbulente leven mensen zijn geweest die zijn voeten hebben gewassen.